

УДК 343.431

А.М. ОРЛЕАН, канд. юрид. наук, доц., Національна академія прокуратури України

ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ЛЮДИНИ ВІД ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Ключові слова: кримінально-правове забезпечення охорони людини, кримінально-правова охорона людини, кримінально-правовий захист людини, експлуатація людини

Сучасні наукові дослідження піднімають та вирішують безліч кримінально-правових проблем. Актуальною при цьому є проблема використання різних термінологічних конструкцій та існування нескінчених дискусій з цього приводу. Різноманітність підходів спостерігається як в опублікованих статтях, так і в підручниках, монографіях та кандидатських і докторських дисертаційних дослідженнях.

Важливим науковим завданням у таких умовах є започаткування обговорення основних напрямів удосконалення таких підходів. Доцільно крок за кроком опрацювати весь наявний масив термінологічних конструкцій та відкинувши ті з них, що мають певні вади залишити найбільш досконалі. Останні повинні бути детально проаналізовані та узгоджені між собою.

Зазначеним питанням приділяли увагу у своїх дослідженнях Д.А. Авдєєв, П.П. Андрушко, М.А. Гора, Н.О. Гуторова, В.К. Дюнов, О.О. Дудоров, А.П. Закалюк, М.В. Карчевський, І.М. Копотун, В.В. Кузнецов, Я.Г. Лизогуб, Т.А. Павленко, А.Н. Сайгашкин, Р.О. Стефанчук, Ю.М. Тодика, Н.М. Ярмиш та багато інших науковців. Звідси, метою публікації є аналіз можливості використання в дослідженнях такої термінологічної конструкції, як «кримінально-правове забезпечення охорони людини». Фактично нас цікавитиме забезпечення охорони людини від експлуата-

ції, що в такому ракурсі досліджується вперше, проте зазначена конструкція цілком може використовуватись в дослідженні багатьох інших напрямів кримінально-правових досліджень тому її опрацювання має загальнонаукове значення.

Поряд із словом «людина» в юридичній літературі часто вживаються терміни «особа» та «особистість». Довільно «жонглюючи» цими словами, науковці нерідко використовують їх як синоніми, маючи на увазі потерпілого або суб'єкта злочину. На наш погляд, це допустимо далеко не завжди. В даній роботі поряд із терміном «людина» ми використовуємо термін «особа» та не вживаємо термін «особистість» (те ж саме має місце в тексті КК України). Така ситуація потребує окремого пояснення. Справа в тому, що термін «особистість» використовується переважно у психології. Під особистістю психологи розуміють індивіда з соціально зумовленою системою вищих психічних якостей, що визначаються залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої продуктивної діяльності та спілкування. Особистість опосередковує та визначає рівень взаємозв'язків індивіда з суспільним та природним середовищем [1, с.101]. Простіше кажучи, термін «особистість» вживають для того, щоб акцентувати увагу на соціально-духовній надбудові над біологічною «платформою» людини. Така надбудова, наприклад, може бути відсутньою у новонародженого або людини з серйозним психічним захворюванням. Проте кримінальне право захищає будь-яку людину незалежно від її біосоціологічних якостей, а у випадку, коли мова йде про суб'єкта злочину, нас цікавитиме де-що інша її ознака – осудність. Тому в кримінально-правовій науці необхідність погляду на людину саме з точки зору її соціально-духовних якостей та, відповідно, необхідність називати її особистістю, виникає нечасто, а в кримінальному законі не виникає взагалі.

Випадки вживання цього терміну, а іноді й навпаки – заперечення можливості його вживання в кримінальному праві, нерідко пояснюються неточністю українсько-російського

перекладу та ототожненням українського слова «особа» з російським словом «личность», що інколи можна зустріти в юридичній літературі [2, с.100]. А.П. Закалюк цілком справедливо звертає увагу на те, що в українській мові термін «особа» зазвичай об'єднує два російські терміни: «лицо» і «личность». Така етимологія терміну «особа» часто викликає непорозуміння, зокрема при спеціальному науковому використанні, коли потрібно відділити особу від її соціальної якості [3, с.234]. В таких ситуаціях внаслідок перекладу з російської мови на українську і навпаки, українське поняття «особистість» починає ототожнюватись із поняттям «особа». Зокрема, Н.М. Ярмиш перекладає назву II розділу Особливої частини КК України російською мовою як: «Преступления против жизни и здоровья личности» та наголошує на її некоректності саме у зв'язку з використанням терміну «личность», аналогом якого в українській мові буде слово «особистість». Вона цілком переконливо доводить необхідність охорони людини незалежно від її соціалізації та набуття ознак особистості [4, с.302]. В той же час, поглянувши на оригінальну українську версію назви II розділу Особливої частини КК України побачимо, що в ній йдеться про особу, а не про особистість.

Поняття «особа» має своє індивідуальне значення і є надзвичайно важливим для права взагалі та для права кримінального зокрема. Кримінальний закон хоча і не визначає цього терміну, проте використовує його дуже часто, як іменник у сполученні з різними прикметниками: «осудна чи неосудна особа», «службова особа», «потерпіла особа», «малолітня особа», а також просто на заміну слова «людина» (наприклад, у диспозиції ч.1 ст.149 КК України для того, щоб не вживати слово «людина» двічі, в другому випадку замість нього вжито слово «особа»). Поза межами права поняття «особа» визначається як людський індивід у всій повноті якостей: біологічних, соціальних, духовних, ментальних та тілесних [5, с.202], тобто є аналогічним поняттю «людина». В праві поняття «особи» містить цивільне законодавство. Зокрема, відповідно до ч.1 ст.2 Цивільного кодексу України під

«особою» розуміють учасника цивільних правовідносин. Ця норма хоча і стосується лише цивільного законодавства, але чітко підкреслює думку про те, що особою людину доцільно називати у випадках, коли вона розглядається як суб'єкт права, наділений комплексом прав та обов'язків. Тому слід погодитись із Р.О. Стефанчуком, який наголошує на тому, що термін «особа», який внаслідок відповідних традицій терміновживання тісно вкоренився в сучасній правовій лінгвістиці, означає носія конкретних юридичних прав та обов'язків, який є учасником відповідних правових відносин [6, с.37].

Таким чином, під «особою» в кримінальному праві доцільно розуміти людину як носія конкретних юридичних прав та обов'язків, який є учасником кримінально-правових відносин. Цей термін можна використовувати як синонім поняття «людина» для позначення потерпілого, предмета злочину, коли ним є людина, а також суб'єкта злочину.

Сьогодні в багатьох кримінально-правових дослідженнях використовується поняття «кримінально-правова охорона», воно присутнє у назвах кандидатських та докторських дисертацій, монографій та статей [7, с.5; 8, с.5; 9, с.40; 10, с.67; 11, с.11; 12, с.70; 13, с.3–10]. Фактично можна сказати, що це поняття стало широкоживаним у кримінальному праві. В той же час певні питання щодо нього залишаються відкритими. Насамперед, йдеться про його зміст та співвідношення з такими суміжними поняттями, як «кримінально-правовий захист», «кримінально-правовий вплив», а також з використаним нами у назві та в тексті цієї роботи поняттям «кримінально-правове забезпечення охорони».

Аналіз змісту цих понять можна знайти в більшості досліджень, в яких вони згадуються. Останньою з опублікованих робіт, в якій приділено увагу поняттю «кримінально-правова охорона», є монографія В.В. Кузнецова «Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі» [14]. Ретельно дослідивши погляди вітчизняних науковців щодо змісту поняття «кримінально-правова охорона», автор монографії виділяє декілька наступних основних позицій.

Розглянемо ці позиції та наведемо власне бачення щодо змісту даного поняття та його використання у наукових дослідженнях в галузі кримінального права.

Прихильники першої позиції ототожнюють кримінально-правову охорону з механізмом правового регулювання суспільних відносин (система правових засобів, організована найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод на шляху задоволення інтересів суб'єктів права). Прихильники другої вважають, що кримінально-правова охорона виникає з охоронної функції (завдання) кримінального права, та розуміють її як певний комплекс засобів, що забезпечують охорону, зосереджуючи зусилля на тому, щоб аналізовані відносини (взяті під охорону кримінального закону) залишалися, як правило, об'єктами охорони і якомога менше зазнавали злочинних посягань. Прихильники третьої вважають, що кримінально-правова охорона – це захист суспільних відносин. Згідно з четвертою позицією кримінально-правова охорона – це фактично правове забезпечення певних прав людини. Автор монографії В.В. Кузнецов схиляється до першої позиції та вважає, що саме вона отримала загальне визнання в теорії кримінального права [14, с.117–118].

Крім того, в літературі можна зустріти позицію, згідно з якою під кримінально-правовою охороною розуміють заходи щодо збереження наявних суспільних відносин та інтересів, утримання громадян від злочинних посягань на них шляхом визначення в кримінальному законі небезпечних для особи, суспільства та держави діянь, що є злочинними, та встановлення за їх вчинення кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового характеру [15, с.46].

Слід зауважити, що наявне різноманіття думок має певне підґрунтя. Поняття «кримінально-правова охорона» є надто широким для його використання виключно в рамках кримінального права. Воно не може обмежуватись лише кримінально-правовими нормами (питаннями їх формування, розвитку та застосування). На додаток до названих питань це поняття охоплює й кримінально-процесуальні норми, суб'єктів застосування

кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм тощо.

Отже, коли ми говоримо про кримінально-правову охорону, ми маємо на увазі весь спектр законотворчих, інформаційних, кримінально-процесуальних та інших заходів, спрямованих на реалізацію кримінально-правових норм, що вчинюються для забезпечення безперешкодного здійснення суб'єктами правовідносин своїх прав і свобод.

Уважно розглянувши наведені вище позиції щодо змісту поняття «кримінально-правова охорона», доходимо висновку, що жодна з них не суперечить наведеному нами підходу до розуміння кримінально-правової охорони, проте розкривають вони це поняття, як правило, неповно.

Перша, зокрема, обмежується правовими (хоча коректніше було б говорити про кримінально-правові) засобами, залишивши поза увагою конкретні заходи (іншими словами – дії), спрямовані на забезпечення безперешкодного здійснення суб'єктами правовідносин своїх прав і свобод.

Ретельний розгляд другої позиції дозволяє зробити висновок про те, що вона, по суті, не відрізняється від першої, хоча й сформульована по-іншому.

Третя позиція пов'язана з проблемою розмежування понять «захист» та «охорона». У словниках термін «охорона» означає: «берегти, оберігати, боронити, стерегти, захищати, тримати в цілісності, рятувати, охороняти» [16, с.774; 17, с.392; 18, с.170]. Слово «захист» у довідниковій літературі визначається як: «обороняти, охороняти кого-, що-небудь від нападу, замаху, удару, ворожих, небезпечних і т. ін. дій» [19]. М.А. Гора, розмежовуючи поняття «захист» та «охорона» прав, наголошує, що «захист» прав, який здійснюється тільки у разі порушення (невизнання, оспорування) суб'єктивного права (охоронюваного законом інтересу), – одна з форм «охорони» прав, яка, в свою чергу, починається з моменту встановлення прав і свобод і здійснюється постійно, а не лише тоді, коли вони порушуються [20, с.65]. Д.А. Авдєєв бачить особливість захисту прав і свобод (на відміну від їх охорони) в тому, що на захист покладе-

но регулятивно-динамічну функцію, яка проявляється як забезпечення прав в динамічному аспекті [21, с.11–13]. Отже, сутність понять «захист» або «кримінально-правовий захист» чи «захист кримінально-правовими засобами» полягає тільки в активній реакції спеціально уповноважених суб'єктів на конкретні посягання. За таких умов слід погодитись із науковцями, котрі вважають, що поняття «захист» є вужчим від поняття «охорона» та є його складовою частиною [22, с.7; 23, с.67; 24, с.33–35], а також із думкою про те, що охорона полягає як в попередженні порушень прав і свобод, так і в захисті [14, с.128]. Охорона в широкому сенсі містить в собі два компоненти, дві складові: «пасивну» – фазу очікування та контролю (охорона у вузькому сенсі) та «активну» – фазу дії, реагування на вчинюване чи вчинене небезпечне діяння, небажані зміни (захист) [25, с.32].

Тому, повертаючись до поняття кримінально-правової охорони, слід наголосити на неможливості визначати його через вужче за змістом поняття «захист».

Четверта позиція, на наш погляд, є дещо неконкретизованою. При визначенні кримінально-правової охорони як правового забезпечення певних прав людини ми скоріше говоримо про мету такої охорони, проте не розкриваємо її сутність.

Остання з наведених позицій, на наш погляд, цілком правильно розглядає кримінально-правову охорону як заходи щодо збереження наявних суспільних відносин та інтересів й утримання громадян від злочинних посягань на них. Проте її прихильники залишають поза увагою питання активних дій щодо захисту правоохоронюваних інтересів, які, на наш погляд, є органічною складовою та повинні охоплюватись поняттям «кримінально-правова охорона».

Враховуючи викладене, вважаємо, що *кримінально-правову охорону доцільно розглядати як сукупність пов'язаних зі створенням та застосуванням кримінально-правових норм заходів, спрямованих на забезпечення (підтримання стану) безперешкодного здійснення суб'єктами прав відносин своїх прав і свобод.*

Досить важливо, на наш погляд, при цьому говорити саме про «заходи» на відміну від «засобів». Адже слово «засіб» – це те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі [19], в той час як захід – сукупність дій та засобів для досягнення, здійснення чого-небудь [26].

Крім поняття «кримінально-правова охорона» в літературі зустрічаються випадки використання поняття «кримінально-правовий вплив». Під останнім В.К. Дюнов розуміє «цілеспрямований карально-виховально-превентивний вплив на осіб, що вчинили злочини та превентивний вплив на так званих нестійких громадян з метою встановлення соціальної справедливості, укріплення законності та правопорядку, попередження злочинів, а також виховання громадян в дусі суворого дотримання Конституції РФ та інших законів» [27, с.18]. По суті, він вкладає в «кримінально-правовий вплив» те саме значення, що інші автори вкладають в поняття «кримінально-правова охорона». Обидва поняття мають право на існування, проте, на наш погляд, друге з них вживати доречніше, оскільки воно більше відповідає спрямованості права на забезпечення справедливості та фокусується на тих суб'єктах відносин, права та свободи яких ми намагаємось зберегти, в той час, як перше – на тих суб'єктах, що можуть ці права та свободи порушити або вже порушують.

Фактично ж в процесі кримінально-правової охорони кримінальне право є лише одним з інструментів в руках спеціально уповноважених суб'єктів кримінально-правових відносин. Воно є таким самим знаряддям для здійснення охорони як патрульна машина чи зброя для працівників міліцейського патруля. Тому у випадку, коли мова йде лише про один інструмент (кримінально-правові норми), а не про всю систему суб'єктів, інструментів та заходів, коректніше замість «кримінально-правової охорони» говорити про «кримінально-правове забезпечення охорони». Введення в цю понятійну конструкцію слова «забезпечення» дозволяє сконцентрувати увагу саме на кримінально-правових нормах, як на конкретному знарядді (інструменті) кримінально-правової охорони. Адже якщо, наприклад, йдеться про необхідні для якоїсь діяльності ма-

теріальні ресурси – ми говоримо про матеріальне забезпечення, якщо необхідні комп'ютерні програми – ми говоримо про програмне забезпечення. Так само і кримінальне право забезпечує суб'єктів відносин в особі спеціально уповноважених органів держави певним арсеналом засобів для охорони прав та свобод громадян від суспільно-небезпечних посягань.

Враховуючи викладене, під кримінально-правовим забезпеченням охорони слід розуміти сукупність *призначених для здійснення кримінально-правової охорони кримінально-правових норм, які чітко встановлюють, що є злочинним (незлочинним) та яке покарання передбачене за той чи інший злочин.*

Більш глибоке розкриття змісту кримінально-правового забезпечення охорони людини від тих чи інших посягань потребує з'ясування соціальної обумовленості існування цих кримінально-правових норм, особливостей та проблем їх застосування, перспектив вдосконалення тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Психологія / [Ю. Л. Трофімов, М. І. Алексєєва, П. А. Гончарук та ін.] ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 2001. – 588 с.

2. Лизогуб Я. Г. Стаття 124-1 Кримінального кодексу України: проблеми правової термінології та необхідність її вдосконалення / Я. Г. Лизогуб // Вісник Луганськ. ін-ту внутр. справ МВС України. – 2001. – № 2. – С. 97–100.

3. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007–. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 2007. – 424 с.

4. Ярмиш Н. М. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монографія / Н. М. Ярмиш. – Харьков : Право, 2003. – 512 с.

5. Соціологія : словник термінів і понять / за ред. Є. А. Біленького і М. А. Козловця. – К. : Кондор, 2006. – 372 с.

6. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук ; відп. ред. Я. М. Шев-

ченко. – К. : КНТ, 2008. – 626 с.

7. Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Н. О. Гуторова. – Х., 2002. – 38 с.

8. Дудоров О. О. Проблеми кримінально-правової охорони системи оподаткування України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. О. Дудоров. – К., 2007. – 34 с.

9. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія / Матвійчук В. К. – К. : Азимут-Україна, 2005. – 464 с.

10. Павленко Т. А. Концепція кримінально-правової охорони права людини на життя в Україні: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Павленко Тетяна Анатоліївна. – Х., 2008. – 213 с.

11. Копотун І. М. Громадський порядок як об'єкт кримінально-правової охорони : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. М. Копотун. – К., 2008. – 20 с.

12. Карчевський М. В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України : монографія / М. В. Карчевський. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. – 528 с.

13. Андрушко П. П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення / П. П. Андрушко // Адвокат. – 2011. – № 12. – С. 3–10.

14. Кузнецов В. В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі : монографія / В. В. Кузнецов. – К. : Інтерсервіс, 2012. – 900 с.

15. Уголовная политика и ее реализация органами внутренних дел : учебник / под ред. Л. И. Беляевой. – М. : Акад. упр. МВД России, 2003. – 246 с.

16. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Т. 4 / В. И. Даль. – М. : Рус. яз., 1999. – С. 774.

17. Словарь русского языка : Ок. 57000 сл. / С. И. Ожегов ; ред. Н. Ю. Шведова. – [18-е изд., стер.]. – М. : Рус. яз., 1987. – 846 с.

18. Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України / [упоряд. О. В. Рогачова, К. С. Винокуров, Ю. І. Крусь, О. А. Менюк, С. А. Менюк] ; відп. ред. В. Ф. Сіренко, С. Р. Станін. – К. : Оріони, 1999. – 502 с.

19. Тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eslovník.com/%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%89%D0%B0%D1%82%D0%B8>.

20. Гора М. А. Щодо змісту та співвідношення понять «захист», «охорона», «забезпечення» та «гарантування» особистих немайнових прав / М. А. Гора // Вісник Одеськ. нац. ун-ту. – 2010. – № 1. – С. 62–69.

21. Авдеев Д. А. Охрана, защита, обеспечение прав и свобод человека и гражданина / Д. А. Авдеев // Российское правовое государство. Итоги формирования и перспективы развития. – 2004. – Ч. 1. – С. 11–13.

22. Новоселов В. И. Способы защиты прав

и свобод, гарантированных Конституцией СССР / В. И. Новоселов // Советская юстиция. – 1979. – № 18. – С. 7–8.

23. Павленко Т. А. Концепція кримінально-правової охорони права людини на життя в Україні: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Павленко Тетяна Анатоліївна. – Х., 2008. – 213 с.

24. Тодика Ю. М. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян : монографія / Ю. М. Тодика, О. В. Марцеляк. – Х. : Лібра, 1998. – 107 с.

25. Сайгашкин А. Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Сайгашкин Андрей Николаевич. – Саратов, 2006. – 244 с.

26. Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/zakhid>.

27. Дюнов В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика / В. К. Дюнов. – М. : Изд-во Самарск. гуманит. акад., 2003. – 544 с.

Орлеан А. М. Понятійно-категоріальний апарат дослідження кримінально-правового забезпечення охорони людини від експлуатації / А. М. Орлеан // Форум права. – 2013. – № 4. – С. 277–282 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_4_48.pdf

Проаналізовано доцільність та доречність використання в спеціалізованих наукових дослідженнях такої термінологічної конструкції, як «кримінально-правове забезпечення охорони людини». Звернуто увагу на відмежування цього поняття від таких понять, як «кримінально-правова охорона людини», «кримінально-правовий захист людини» тощо.

Орлеан А.М. Понятийно-категориальный аппарат исследования уголовно-правового обеспечения охраны человека от эксплуатации

Проанализированы целесообразность и уместность использования в специализированных научных исследованиях такой терминологической конструкции как «уголовно-правовое обеспечение охраны человека». Обращено внимание на отграничение этого понятия от таких понятий как «уголовно-правовая охрана человека», «уголовно-правовая защита человека» и других.

Orlean A.M. Framework of Categories and Concepts of Study of Criminal Legal Provision of Human Protection from His Exploitation

The publication analyzes the feasibility of using such terminological structure as «criminal legal provision of human protection» in specialized research works. Attention is drawn to the delimitation of this term from such concepts as «criminal legal protection of human», «criminal legal defense of human» and so on. It is discussed the appropriateness of using such criminal law concepts as «human», «person», «personality» and the connections between them.